

Vier sacramentsnissen nader belicht

BIJ HET IN KAART BRENGEN VAN SACRAMENTSNISSEN IN MIDDELEEUWSE KERKEN IN DE PROVINCIE GRONINGEN SIGNALEERT STEENSMADAT EEN AANTAL NISSEN BESCHIKT OVER DUBBELE DEURSPONNINGEN.

MEER ALGEMEEN IS HET VOORKOMEN VAN ÉÉN SPONNING. EEN DUBBELE SPONNING KAN EROP WIJZEN DAT TWEE ACHTER ELKAAR GEPLAATSTE, AFZONDERLIJK VAN ELKAAR WERKENDE DEURTJES AANWEZIG ZIJN GEWEEST. HET VOORSTE IS DAN VAN HOUT EN HEEFT MEESTAL EEN GESLOTEN KARAKTER TERWIJL HET ACHTERSTE EEN SMEEDIJZEREN TRALIEDEURTJE IS. DE TRANSPARANTIE VAN HET LAATSTE DEURTJE HEEFT TOT DOEL DE GELOVIGEN ZICHT TE GEVEN OP DE HOSTIE. DAARTOE MOET DAN OVERDAG HET VOORSTE DEURTJE OPEN GEZET WORDEN. EEN AUTHENTIEK SAMENSTEL VAN TWEE DEURTJES BLEEF IN ONS LAND NIET BEWAARD, WEL IN DUITSLAND, BIJV. IN JÖRL EN GROSSQUERN, BEIDE IN SLEESWIJK-HOLSTEIN.

In Groningen komen in Appingedam, Engelbert, Marsum, Middelstum, Opwierde, Westeremden, en Wirdum nog nissen van het genoemde type voor. Daarvan zullen die in Opwierde, Westeremden, Appingedam en Middelstum worden behandeld. Er is voor deze volgorde gekozen omdat daarin een zekere ontwikkelingsgang kan worden opgemerkt, wat nog niet wil zeggen dat het hier ook de chronologische volgorde betreft. Deze verhandeling blijft beperkt tot de nissen in hun veronderstelde oorspronkelijke vorm en laat bestaande architectonische toevoegingen buiten beschouwing. Deze kunnen overigens wel tot de

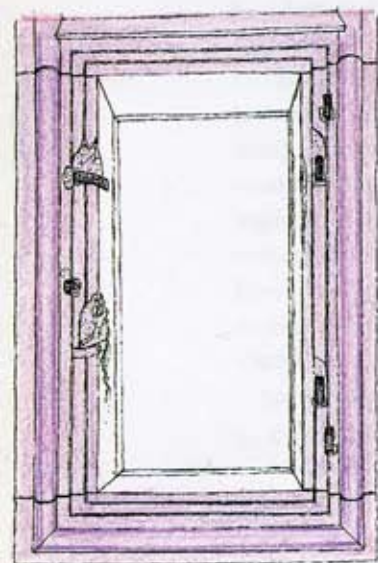
oorspronkelijke toestand behoren.

Wat de natuurstenen omraming van de nissen aangaat zijn die in Opwierde (fig. 1) en Middelstum (fig. 4) praktisch volledig gaaf gebleven. In Westeremden (fig. 2) en Appingedam (fig. 3) zijn ze ernstig beschadigd, mogelijk bij de overgang naar het protestantisme. In Opwierde en Middelstum heeft men kennelijk over de nodige sleutels beschikt en waren de ontmantelaars tevreden met het uit de hengsels lichten van de deurtjes en het wegnemen van de nisinhoud. In Westeremden en Appingedam konden de sloten niet worden geopend en zijn met woest geweld de gehengduimen onder verpulvering van het omringende steenwerk losgeslagen. Naderhand zijn de nissen geheel onzichtbaar gemaakt. De voor het muurvlak uitstekende rondstaven werden weggehakt, het gat werd dichtgemetseld en overgepleisterd. De sporen van de verdwenen rondstaven zijn nog duidelijk zichtbaar. Vergelijking van de situatie in Westeremden en Appingedam met de complete profilering in Opwierde (fig. 5) wijst uit dat deze volkomen identiek zijn geweest. Dit toont aan dat de herkomst in alle drie gevallen moet worden gezocht in één en dezelfde werkplaats.

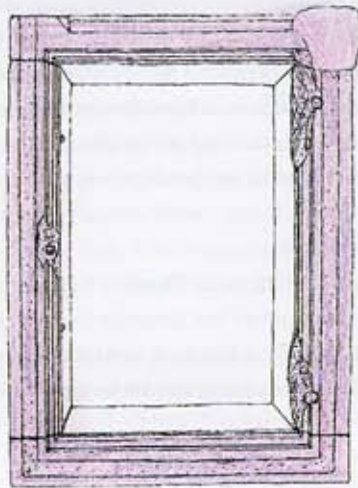
Om twee deurtjes te kunnen toepassen is meer nodig dan een dubbele sponning, zoals in Middelstum (fig. 8) zal blijken. Doorslaggevend zijn sluitogen en -gaten voor sloten als ook duimen voor gehengen in natura of sporen hiervan. Wanneer genoemde onderdelen worden verwijderd zullen er meestal resten en sporen achterblijven van de ingehakte gaten waarin de duimen en ogen waren ingemetseld of met lood waren aangegoten. Zo zijn in de vier nissen alle benodigde duimen, sluitogen of de sporen ervan behouden.

Opwierde (fig. 1, 5, en 9). Deze nis is op een kleinigheid na het gaafst bewaard gebleven. De totale architectonische opzet

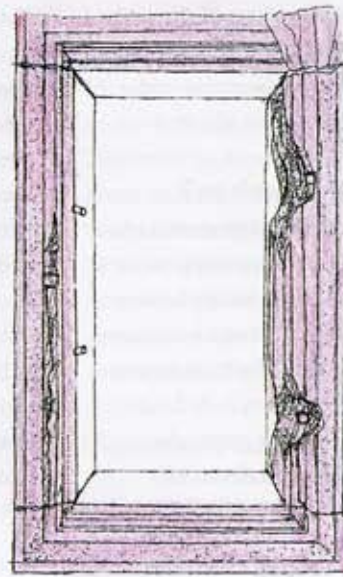
124)

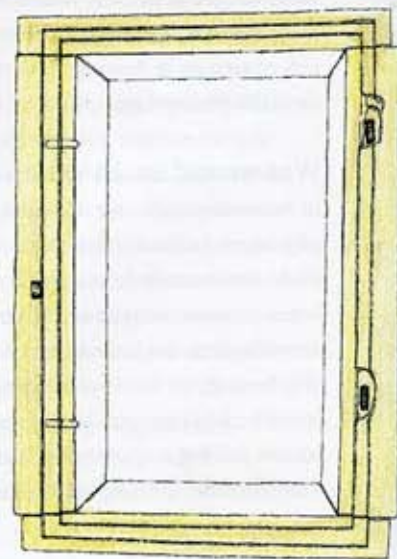
figuur 1 Opwierde

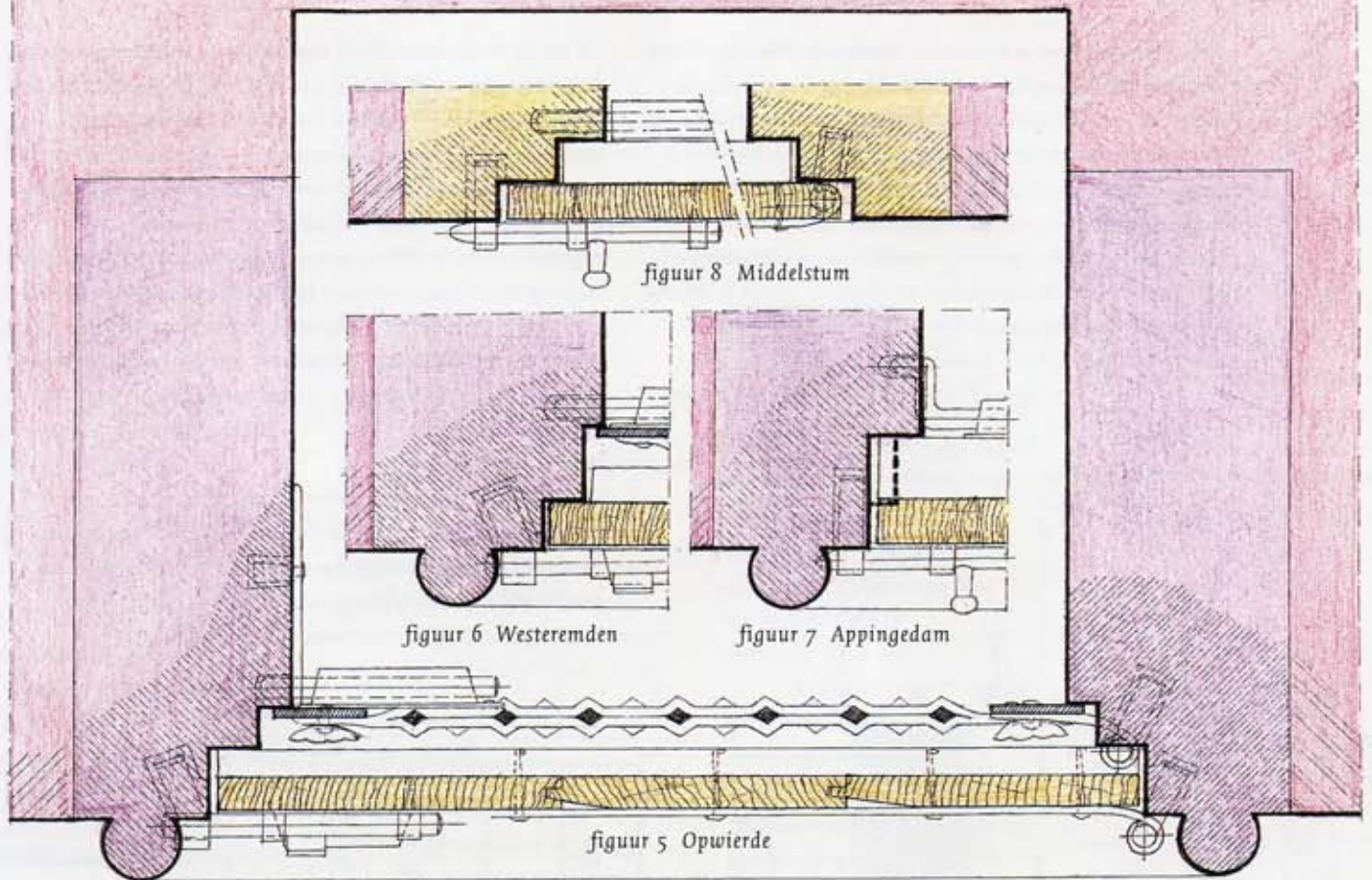
figuur 2 Westeremden

figuur 3 Appingedam

figuur 4 Middelstum

maakt deze tot één van de fraaiste in de provincie. Van de twee deurtjes bleven bewaard de vier gehengduimen, een sluitoog van het grendelslot van het voorste deurtje, een ijzeren strip met sluitoog en een spoor van een tweede strip met sluitoog ten behoeve van twee sloten van het achterste deurtje. De aanwezigheid van deze twee sloten maakt een slot op het voorste deurtje onnodig: men had kunnen volstaan met een eenvoudige schuifgrendel.

Het is verleidelijk om voor het verkrijgen van een beter inzicht een poging tot reconstructie van een oorspronkelijke toestand van de deurtjes en het hang- en sluitwerk te ondernemen. De nodige gegevens zijn wel bijeen te brengen. In fig. 5 is een volledige horizontale doorsnede over de nis met deurtjes voorgesteld. Opvallend is de wijze waarop de traliedeursloten zijn aangebracht. Bij het onderzoek van authentieke nog bestaande traliedeurtjes blijkt steeds dat de sloten op de achterkant zijn gemonteerd. Op deze manier kan de ruimte tussen voor- en achterdeurtje beperkt worden gehouden en het staat ook mooier. Het nadeel dat deze opzet meebrengt, betreft de geboorde gaten, waarin de sloten houvast moeten vinden, die daarbij 'opvallen' naar de belendende steensponning. In het onderhavige geval van deze nis past men een horizontaal aan de zijwand bevestigde ijzeren strip met ingeboord sluitoog toe. De gehele architectonische opzet van de sacramentsnis met een suggestie van de vroegere deurtjes is weergegeven in fig. 9.

Westeremden (fig. 2 en 6). Hier zijn de geboorde gaten voor twee achterdeursloten en de dookgaten van het voordeurslot

en vier gehengduimen als restant duidelijk te zien. De sponning van het achterdeurtje is half zo breed als die in Opwierde waardoor de slotschoot voldoende greep krijgt in het vaste steenmateriaal.

Appingedam (fig. 3 en 7). De twee sponningen zijn na het metselen van de nisconstructie direct of eerst naderhand in de twee zijstijlen, maar niet in de onder- en bovendorpel, tot één grote sponning verhakt. In fig. 7 is de weggehakte sponning in gebroken lijn aangegeven. Een nieuw voordeurtje (?) wordt uitgevoerd met sloten op de achterkant. De uiteinden van de slotschoten kregen een geknikte vorm waarmee ze verder achterwaarts in de geboorde gaten grijpen. Het nu enkelvoudige deurtje kan van een ontluichtingsopening voorzien zijn geweest omdat de nis als deel van een muur overlast kan hebben van vocht. Zo'n opening kan verzekerd zijn met bijv. een traliewerkje of een ijzeren plaatje dat opengewerkt is met gotische motieven.

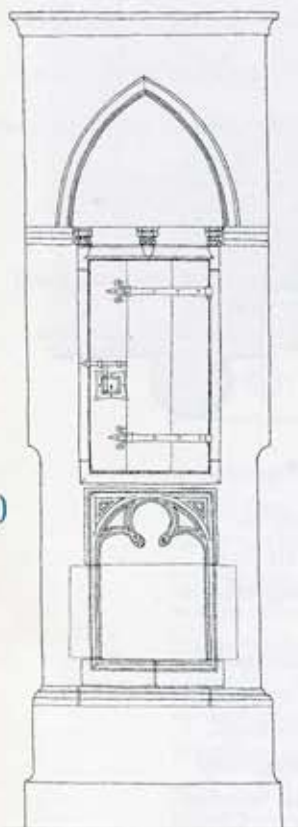
Middelstum (fig. 4 en 8). Hier is de nis uit gele Bentheimer zandsteen gehakt. De gezamenlijke dieptes van de sponningen voor de drie hiervoor beschreven nissen bedragen resp. omstreeks 3,8, 4,4 en 4,2 cm. In Middelstum bedraagt de totale diepte niet meer dan 3 cm. Hier zou men teruggekomen kunnen zijn van het systeem van twee deurtjes omdat die niet te realiseren zijn in zo'n beperkte ruimte. Wel houdt men ook hier vast aan twee sloten op de achterkant van de deur. De terugkeer naar één deurtje zal wel gezocht moeten worden in de wens de hostie niet langer zichtbaar op te stellen.

Een eigenaardigheid is de manier waarop de gehengduimen zijn aangebracht (zie fig. 8 rechts). Deze zitten niet naast maar in de voorste sponning. Dit leidt tot een ongewone, maar niet uitzonderlijke plaatsing van de gehengen. Het is normaal dat duimgehengen met de krul voren worden aangebracht (zie fig. 5). In de situatie hier moet de krul achterwaarts worden gericht, waarbij krul en duim binnen de omtrek van het deurtje vallen en derhalve in het deurhout moeten worden uitgekeept. De deur is dan niet meer uitneembaar tenzij de keep naar boven toe een krulhoogte wordt verlengd. De gehengduimen zijn aantoonbaar nooit verplaatst.

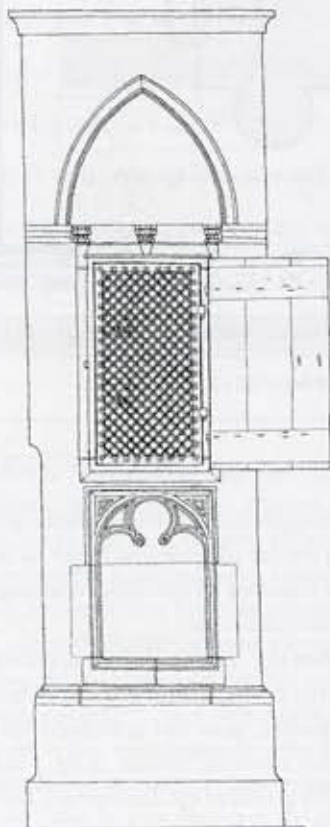
De nis in Middelstum heeft tegenwoordig een deurtje dat niet het oorspronkelijke zal zijn (fig. 10). Het is van grenenhout en te oordelen naar de houtprofilering en gehengdetails uit het einde van de zestiende of het begin van de zeventiende eeuw. De deurmaten stemmen overeen met de tussenwerkse maten van de achterste sponning. Afgehangen in de achterste sponning en gesloten met een schuifgrendel van de voorste sponning is de afsluiting van de nis niet perfect te noemen. Het is mogelijk een zeldzaam voorbeeld van hergebruik van een sacramentsnis voor een ander doel dan het oorspronkelijke.

Over de schrijver

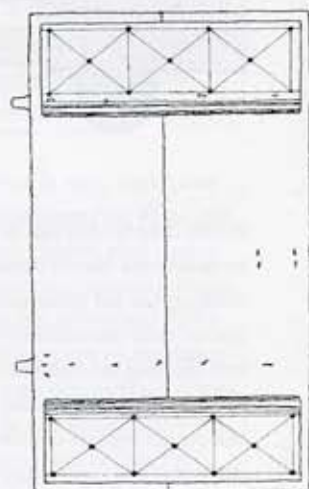
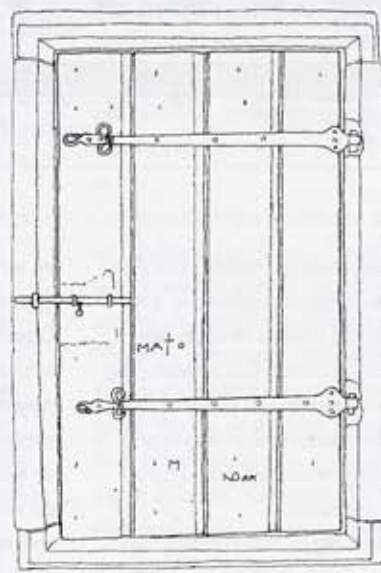
K. T. Meindersma (Havixhorst 35, 9472 RK Zuidlaren) is oud medewerker van een architectenburo voor restauratiewerk. Hij doet onderzoek naar historische smeedwerk en publiceerde o.a. over hang- en sluitwerk, collectebussen, windwijzers, bouwsmeedwerk en offerblokken.

figuur 9

figuur 10

Figuren: K.T. Meindersma.

Sacramentsnissen in de kerken van:

fig. 1:	Opwierde	Inwendige nismaten:	h. 81,5 cm;	b. 39 cm;	d. 37,5 cm
fig. 2:	Westeremden	Inwendige nismaten:	h. 85 cm;	b. 52 cm;	d. 23,5 cm
fig. 3:	Appingedam	Inwendige nismaten:	h. 86 cm;	b. 40,5 cm;	d. 38 cm
fig. 4:	Middelstum	Inwendige nismaten:	h. 96 cm;	b. 55 cm;	d. 54,5 cm

Horizontale doorsneden over:

fig. 5:	Opwierde	De nis met volledig aangegeven gereconstrueerde deurtjes
fig. 6:	Westeremden	De sluitkant van de nis met deels weergegeven de gereconstrueerde deurtjes en het natuursteenwerk
fig. 7:	Appingedam	De sluitkant van de nis met deels weergegeven het gereconstrueerde deurtje en natuursteenwerk
fig. 8:	Middelstum	De sluit- en hangkant van de nis met deels weergegeven het gereconstrueerde toenmalige deurtje

Aanzichten:

fig. 9:	Opwierde	Volledige sacramentsnisarchitectuur met gereconstrueerd voor- en achterdeurtje
fig. 10:	Middelstum	Aanzichten van het huidige deurtje; deurmaat: 56,5 x 96 cm